

4. Питання забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики: Постанова Кабінету Міністрів України від 1 березня 2006 року, № 215.
5. Конституція України. Прийнята Верховною Радою України 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
6. Про місцеве самоврядування в Україні. Закон України від 21 травня 1997 р. № 280/97-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 24. – Ст. 170.
7. Соціальне партнерство та муніципальний розвиток / За ред. В. В. Кравченка. – К.: Влад і влада, 1999. – 198 с.
8. Об'єднання громадян, благодійництво та соціальний захист в Україні / укл. О. І. Сущинський. – Львів: Ліга-Прес, 2000. – 228 с.

Пехник А. В., ОНЮА

ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТОК КОНЦЕПЦІЇ СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ

В данной статье дается ретроспективный анализ концепции социального государства, начиная от античных философов, до современных подходов к пониманию данной категории. Также изучается соотношение правового государства и социального государства, их особенности и специфические черты.

In this article the retrospective analysis of the social state conception, beginning from ancient philosophers to the modern understanding of this category is given. Correlation of legal state and social state, their features and specific lines, are also studied.

Поняття “соціальна держава” було запроваджено до наукового обігу Л. фон Штайном у 1850 році, проте активна теоретична розробка даної проблеми розпочалася в першій половині ХХ ст. Ідеологічною основою “соціальної держави” стали погляди англійського економіста Дж. Кейнса, який обґрунтував необхідність державного втручання в соціально-економічну сферу з метою запобігання економічним кризам, безробіттю, підвищення добробуту населення через перерозподіл доходів між різними соціальними групами.

Великий внесок у розробку проблеми соціальної держави і її інститутів внесли зарубіжні вчені Дж. К. Гелбрейт, Д. Белл, Р. Дарендорф, Дж. Ролз, Е. Хармс, Ф. Нойман, Г. фон Хафферкамп,

Г. -Г. Хартвіг, В. Абендрот, К. Ленк, Г. Браун, М. Ніхаус, Г. Еренберг, А. Фукс, М. Спікер, Г. Виленський, Ч. Лебо, Р. Тітмус, А. Еверс, І. Светлик, П. Балдвін, Д. Барнес, Б. Ваттенберг, К. Еспин-Андерсен, Ф. Кастлс, Д. Катрайт, Ф. Шмиттер, Е. Гідденс, В. Танці та ін.

Дослідженню політичних факторів формування соціальної держави присвятили свої праці А. Хікс, Дж. Місра, Танг Нах Нг та ін. Вплив соціально-економічного розвитку на політичну систему став предметом дослідження таких відомих вчених, як Д. Істон, Х. Лінц, М. Доган, С. Ліпсет та ін.

У вітчизняних суспільних науках радянського і пострадянського періоду деякі теоретичні аспекти проблеми соціальної держави розглядають С. Алексеев, К. Гаджиев, Б. Краснов, Е. Лукашева, Т. Мацонашвілі, В. Мілецький, С. Перегудов, В. Пугачов, Н. Римашевська та ін.

Аналіз сутності і функцій соціальної держави в Україні став предметом дослідження відомих українських вчених В. Авер'янова, В. Андрущенко, В. Бабкіна, О. Бабкіної, С. Бакушенка, В. Баркова, В. Горбатенка, М. Михальченка, Н. Мокляка, С. Наумкиної, В. Пилипенка, А. Пойченка, П. Рабиновича, Ю. Римаренка, Ф. Рудича, В. Сиренка, В. Цветкова, Ю. Шемшученка, М. Шульги і багато ін.

У той самий час слід визнати, що якщо з різних теоретичних аспектів формування громадянського суспільства і правової держави у вітчизняній літературі є багато досліджень, що заслуговують увагу, то питання соціальної держави розроблені явно недостатньо. Наприклад, існуючі дослідження правової держави не враховують виникнення передумов трансформації ліберальної правової держави в соціальну, правову державу. Крім цього, серед дослідників, що вивчають проблеми соціальної держави є чимало принципів опонентів щодо неї.

Непопулярність серед дослідників проблем, що стосуються формування соціальної держави, соціальної політики, соціального захисту населення, соціального партнерства, очевидно, можна пояснити тим, що на початку реформ першочергове значення надавалось політичним і економічним питанням [1]. Зважаючи на складність соціально-економічної ситуації в Україні, процес формування передумов соціальної держави є неоднозначним. А значить, потребує докладного наукового розгляду.

Поняття «соціальна держава» є плодом ХХ століття, тоді як поняття «правова держава» виникло раніше – у ХІХ столітті, хоча

витоки обох слід шукати в давнині. Вже відомі мислителі античності (Платон, Аристотель та ін.) зверталися до пошуків принципів, форм і конструкцій узгодженої взаємодії влади і права.

Античними авторами було вироблено низку положень про правову державу:

- про владу закону як поєднання сили і права (Аристотель, Солон);
- про відрізнєння правильних і неправильних форм правління (Сократ, Платон);
- про відрізнєння природного і позитивного права та їх співвідношення (Аристотель, Демокрит);
- про рівність людей за природним правом (римські юристи, стоїки);
- про право як мірило справедливості, що регулює норми спілкування (софісти, Цицерон та ін.);
- про державу як правове об'єднання людей (Цицерон);
- про сфери приватного і публічного права, про юридичну особу, суб'єкт права (римські юристи).

Символічним вираженням уявлень про державну владу, що визнає право, тобто про справедливу державну владу, став образ богині правосуддя із зав'язкою на очах, із мечем і терезами правосуддя. Він уособлює єднання сили і права: охоронюваний богинею правопорядок рівною мірою є обов'язковим для усіх. Образ правосуддя виражає зміст і ідею не лише справедливого суду як спеціального органу, а й ідею справедливої, правової, державної влади [2].

Протягом історії зміст ідеї про правову державу в різних мислителів, політичних і суспільних діячів значно різнилися. Позаяк у одних ідея такої держави пов'язувалася з приватною власністю, експлуатацією чужої праці та привілейованим становищем у суспільстві певних класів і верств, інші розуміли її зовсім інакше. Т. Мор, наприклад, ще у XVI ст. констатував, що в умовах приватної власності не можна говорити ні про справедливість, ні про громадський добробут, ні про «здійснене державне управління».

В епоху переходу від феодалізму до капіталізму вирішального значення у працях дослідників набувають проблеми поділу функцій влади, правової організації владних відносин, співвідношення політичних сил, що виключають монополізацію влади в руках одного органу, особи або спільноти. Затверджуються ідеї свободи особи, панування права в приватних і публічних

відносинах. Дж. Локк в Англії (XVII ст.) виступив з обґрунтуванням доктрини «законності опору всіляким незаконним виявам влади». Ш. Монтеск'є у Франції (XVIII ст.) заявляв, що для запобігання зловживанню владою є необхідним такий порядок, де власті могли б взаємно себе стримувати.

Філософську основу сучасної теорії правової держави заклав німецький філософ Іммануїл Кант, у вченні якого центральне місце посідає людина як член суспільства і як особистість. Хоча словосполучення «правова держава» в його працях не вживалося (воно звучить у нього як «правовий державний устрій»). Кант наполягав на узгодженні дій держави з правом, підкоренні її правовим законам.

Уперше термін «правова держава» було вжито німецькими вченими К. Т. Велькером (1813), І. Х. Фрайхер фон Аретином (1824). Створення юридичне завершеного поняття «правова держава» пов'язують з ім'ям Р. Моля, який ввів його до загального державно-правового і політичного вжитку. У 1829 р. він навіть визначення правової держави як конституційної держави, що має ґрунтуватися на закріпленні в конституції прав і свобод громадян, на забезпеченні судового захисту особи.

Отже, історично правова держава – це конституційна держава. Вона виникає як реакція на абсолютну монархію, як вимога обмеження діяльності центральних державних органів відповідними загальними правовими актами, сформульованими представницькими органами [3].

Теорія правової держави поширилася на країни Західної Європи, Північної Америки, розвиваючись і збагачуючись протягом десятиліть. На домінуючу перетворюється ідея про те, що в правовій державі відносини між людьми і державою регулюються нормами, які встановлюють порядок і виключають безвладдя і застосування насильства. Це означає, що піддані, які раніш мали лише обов'язки, перетворюються на громадян, наділених, крім обов'язків, певними, встановленими законом, правами. Основною метою правової держави вважається забезпечення свободи громадян, свободи ініціативи, підприємництва і розвитку особи відповідно до принципу «дозволено все, що не заборонено законом».

У XX ст., особливо після Другої світової війни, теорія правової держави набула нових рис. Вона пройшла через період панування нацистського варіанту теорії «правової держави» у фашистській Німеччині, через етап неприйняття в СРСР ідеї правової держави

з її (ідеї) напрацьованими за дореволюційних часів ціннісними елементами-ознаками: верховенство права, поділ влади, недоторканність особи, гарантії прав і свобод людини та ін.

Показово, що в конституціях деяких країн (США, Франції, Швейцарії та інші) відсутні статті, які зазначають, що дана країна є правовою. Проте правова сутність держави розкривається через закріплені в статтях Основного закону ознаки правової держави: охорона і захист прав людини, підкорення влади закону, поділ влади та ін.

У 80-х роках ХХ ст. ідея створення правової держави актуалізувалася у країнах колишнього «соціалістичного табору» як реакція на тоталітарний режим, адміністративно-командні методи владарювання, порушення прав людини. Вітчизняна наука прийняла формулу «правова держава» у результаті «перебудови», проголошеної в 1985 р. Україна, перетворившись на самостійну незалежну державу, визначила орієнтацію свого розвитку – побудова демократичної, соціальної, правової держави.

Соціальна держава (держава соціальної демократії) – це сучасна політико-правова теорія, де слово «соціальна» несе велике значення навантаження: воно пов'язано із соціальним життям людей, підкреслює, що держава бере на себе турботу про матеріальний добробут громадян, здійснює функцію регулювання економіки з обов'язковим урахуванням екологічних вимог, забезпечує захист економічних і соціальних прав людини.

Здавалося б, «правова держава» і «соціальна держава» є несумісними. Перша передбачає певну свободу особи від держави, від її опіки. Друга, навпаки, спирається на активність держави в соціальному захисті особи, особливо соціально ранимої (пенсіонер, інвалід, безробітний не зі своєї вини). Проте друга половина ХХ ст. поєднала ці поняття, збагативши кожне з них [4]. Коли говорять про побудову соціальної правової держави, мають на увазі насамперед втілення в ній:

- принципу верховенства права (панування правового закону) як головного в правовій державі;

- принципу соціальної справедливості (забезпечення державою соціальної безпеки особи) як головного в соціальній державі.

Поняття «соціальної держави» було висунуто у 1929 р. німецьким державознавцем Х. Хеллером і згодом поширилося в Європі. У США ідея соціальної держави була сприйнята пізніше, ніж у країнах Європи, оскільки тип свідомості американського суспільства був орієнтований на принцип індивідуалізму [5].

Після Другої світової війни концепція соціальної держави одержала закріплення в конституціях ряду країн Західної Європи (ФРН, Іспанія та ін.). Стаття 1 Конституції Іспанії 1978 р. зазначає, що Іспанія є соціальною, правовою та демократичною державою, вищими цінностями якої є свобода, справедливість, рівність і політичний плюралізм. Стаття 20 Конституції ФРН 1949 р. говорить про те, що ФРН є демократичною і соціальною федеративною державою. У Конституції Франції записано, що вона є демократичною і соціальною республікою.

У наші дні соціальна держава означає насамперед обов'язок законодавця бути соціальне активним в ім'я згладжування суперечних інтересів членів суспільства і забезпечення гідних умов життя для усіх за наявності рівності форм власності на засоби виробництва. Держава стає органом подолання соціальних протиріч, урахування і координації інтересів різних груп населення, проведення до життя таких рішень, які б позитивно сприймалися різними верствами суспільства, її мета - за допомогою соціальної політики, забезпечення рівності та умов політичної співучасті об'єднати населення, стабілізувати соціальну (утому числі правову) і економічну системи, забезпечити їх прогресивну еволюцію [6].

Поняття правової держави усе більш поєднується з концепцією так званої «держави загального благоденства» («максимальної» держави), або, інакше, «соціальної держави». Це суміщення відбувається насамперед на основі гарантій системи економічних, соціальних і культурних прав.

Вчені (Г. А. Ріттер, Роулз та ін.) виділяють три моделі сучасної соціальної держави.

1. «Позитивна держава» (США), у якій є найменший ступінь невтручання держави в економіку і соціальне забезпечення, орієнтоване на дотримання індивідуалізму та захист корпоративних інтересів (соціальна політика держави виступає як засіб контролю).

2. Власне соціальна держава (Велика Британія), у якій забезпечуються гарантований мінімальний рівень життя і рівність стартових можливостей (соціальна політика держави як засіб забезпечення повної зайнятості).

3. «Держава добробуту» (Нідерланди), у якій забезпечується мінімальний рівень життя та встановлюється максимальний рівень доходів, зменшується різниця в зарплаті, гарантується повна

зайнятість (соціальна політика держави як засіб забезпечення «рівності, кооперації та солідарності»).

Ці моделі мають тенденцію переходу від однієї до іншої. Вони ніде цілком не були реалізовані, що свідчить про мінливість соціальної політики держав у ході розвитку [7].

Ідея про орієнтацію України на соціальну державу міститься у Конституційному договорі між Верховною Радою і Президентом України (від 8 липня 1995 р.) «Про основні засади організації і функціонування державної влади і місцевого самоврядування на період до прийняття Конституції України». Тут, зокрема, підкреслюється, що Договір гарантує соціальну спрямованість ринкової економіки. Чітке текстуальне вираження ідея соціальної правової держави знайшла у ст. 1 Конституції України.

Було б помилковим вважати, що правова держава і соціальна держава добре поєднуються і в змозі цілком злитися в один тип держави. Принцип соціальної безпеки населення і вимога не лише юридичної, а й матеріальної рівності (властивості соціальної держави) суперечать ідеї свободи особи, взаємної відповідальності держави і громадянина (властивості правової держави). Однак було б неслухним протиставляти правову державу і соціальну державу, їх зближення – найсприятливіший результат для громадянського суспільства, оптимальний варіант його розвитку без класове ворожих конфліктів і соціальних потрясінь [8].

Соціальна і правова держави сумісні між собою доти, доки функціонування державної влади буде обмежуватися, врівноважуватися, контролюватися і поширюватися в межах додержання основних прав людини. І навпаки соціальна держава суперечуватиме з правовій державі завжди, коли «людський добробут», «соціальна безпека», «соціальна справедливість» вважатимуться вищими цінностями. Розвиток держави як соціальної має ґрунтуватися на такому фундаменті, як «правова» держава.

Зрозуміло, що до фактичного втілення в життя ідеї соціальної правової держави українському суспільству треба ще багато чого зробити.

Прогнозувати перспективу успішного розвитку України можна тільки на шляхах оптимального поєднання принципів правової державності, демократизму, соціальної державності. Ідея соціальної правової держави є надбанням усього людства. Ця раціональна ідея у разі успішній реалізації в змозі вивести Україну до числа цивілізованих держав світу [9].

Важливою передумовою формування держави загального добробуту став розвиток політекономічних досліджень (А. Сміт, Д. Рікардо, К. Маркс та ін.), що сформулювали думку про те, що в становищі робітничого класу криється реальна загроза соціальної і політичної стабільності. З метою поліпшення становища робітників і зниження їхньої політичної активності були закладені основи нової соціальної політики.

Політичними цілями держави загального добробуту стало формування ідеалу соціальної солідарності через створення широкого середнього класу, в який повинно було увійти якнайбільше соціальних груп з різними економічними інтересами. А також домогтися дезорганізації робітничого класу, нейтралізації його політичної активності і, що особливо важливо, створити соціальну базу підтримки соціал-демократичних ідей [10].

За останній час було створено достатньо багато аналітичних схем, що дозволяють класифікувати сучасні держави загального добробуту. Перша спроба класифікації держав загального добробуту була розпочата Г. Віленським і Ч. Лебо, які описали «інституціональну» і «залишкову» моделі. Відповідно до їхньої точки зору, в «інституціональній» моделі перерозподіл добробуту розглядається як звичайна функція, властива державі загального добробуту. «Залишкова» модель передбачає перерозподіл доходів як спосіб подолання негативних наслідків ринкових відносин, що відбиваються на сім'ї. Таким чином, у даному випадку перерозподіл доходів виступає як надзвичайний захід [11].

Інший відомий американський учений Р. Тітмус розробив концепцію, відповідно до якої «держава загального добробуту» являє собою модель індустріальних досягнень, що розглядає перерозподіл добробуту як доповнення, або «служницю» ринкової економіки. Згідно з потрійною схемою Р. Тітмуса, задоволення людських потреб здійснюється через сім'ю, державу і ринкову економіку. Приватні добровольчі організації розглядаються як четвертий елемент системи добробуту.

А. Еверс і І. Светлик характеризують сучасні держави загального добробуту як плюралістичні устрої, що включають у себе державу, ринок, сім'ю і добровільні сектори.

Оскільки існуючі типології держави загального добробуту є достатньо складними і заплутаними, були докладені зусилля, щоб визначити їхню сутність емпіричним шляхом [12]. Так, наприклад, К. Еспін-Андерсен, провівши складний емпіричний

аналіз, розробив схему, що диференціює види держави загального добробуту на основі перемін у системах стратифікації, ступеню розширення соціальних прав і суспільно-приватної організації соціального забезпечення. Відповідно до його схеми, Сполучені Штати Америки, Канада й Австралія є прикладом ліберальної держави загального добробуту, що обмежує універсальні соціальні права, протиставляє клас одержувачів соціальної допомоги й інших громадян та надає переваги приватному сектору, як суб'єкту добробуту. У корпоратистській державі загального добробуту (Франція, Німеччина, Італія) соціальні права є невід'ємною частиною визначених статусів. Ця модель, що підтримує існуючі класові відмінності, характеризується принципом субсидіарності і припускає державне втручання лише в тих випадках, коли сім'я й інші традиційні інститути неспроможні подбати про своїх членів. І, нарешті, соціально-демократична держава загального добробуту (Швеція, Данія, Норвегія), що передбачає розширення соціальних прав і прагне до ліквідації соціальної нерівності. Ця модель держави загального добробуту ґрунтується на суспільному забезпеченні добробуту. Класифікацію держав загального добробуту, розроблену К. Еспін-Андерсеном, доповнив Н. Гінсбург. На його думку існує ще один тип – Британська ліберально-колективістська держава загального добробуту, що являє собою поєднання соціалістичного і ліберального типів.

Аналітичні дослідження як першорядні, виділили три основні припущення щодо сутності парадигми держави загального добробуту: 1) соціальні права громадянина (Т. Маршалл), які, на думку К. Еспін-Андерсена, складають сутність ідеї держави загального добробуту; 2) у державі загального добробуту основна відповідальність за соціальне забезпечення покладена на уряд; 3) добробут фінансується в основному через прямі витрати на соціальні потреби.

Компаративний підхід, запропонований Г. Віленським у його класичному дослідженні «Держава загального добробуту і рівність» класифікує державу загального добробуту відповідно до їхніх рівнів соціальних витрат.

Таким чином, держава загального добробуту, як теоретична конструкція застосовна до багатьох систем соціального захисту з різними рівнями доходів, урядової активності і прямих витрат на соціальні потреби.

Література:

1. Строчилю В. С. Про соціальні права та їх реалізацію в сучасних умовах // Творчість свободи як свобода творчості. Матеріали 6-ї Міжнародної науково-практичної конференції (17-18 травня 2001 р., м. Київ). – К., НТУУ «КПІ», 2001. – С. 128.
2. Бачинин В. А. Морально-правова філософія. – Харків: Консум, 2000. – С. 128.
3. Яковюк І. В. Про обсяг поняття «соціальна держава» (на основі порівняльного аналізу моделей ФРН і України) // Право України. – 1998. – № 11. – С. 26-28.
4. Четверікова Л. О. Соціальна держава: теоретичний аспект // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку: Збірник наукових праць. – Львів, 2004. – Вип. 15. – С. 106.
5. Сіленко А. О. Генезис і сутність американської держави загального добробуту // Людина і політика. – 2000. – № 2. – С. 65-69.
6. Співак В. М. Громадянське суспільство і соціальна, правова держава: ідейні витoki, поняття, проблеми формування в Україні. – К.: Наукова думка, 1998. – С. 23.
7. Ткаченко В. Д., Яковюк І. В. Формування соціального права як фактор становлення соціальної держави Україна // Соціально-політичний механізм правотворчості: Зб. наук. статей.: Дев'ять Харків. політолог. чит. – Харків, Харк. асоціація політологів, 1999. – С. 59-60.
8. Співак В. М. Соціальна держава та її значення в розбудові правового, соціального суспільства. Матеріали науково-практичної конференції (квітень 1998 р.). – К.: КДТУБА, 1998. – С. 25.
9. Четверікова Л. О. Формування соціальної держави в контексті процесів глобалізації // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку: Збірник наукових праць. – Львів, 2005. – Вип. 16. – С. 85.
10. Черноног Р. А. Соціальні відносини: держава і суспільство (історіософський аналіз) // Нова парадигма. – Запоріжжя, 2002. – Вип. 25. – С. 208.
11. Узун Ю. В. Украинская политическая мысль начала XX века к вопросу о взаимоотношениях государства и гражданского общества // Актуальні проблеми політики: Зб. наук. пр. – Одеса: Астропринт. – 1999. – Вип. 6-7. – С. 301 – 305.
12. Черноног Р. А. Держава і суспільство: порівняльний аналіз // Перспективи. Науковий журнал. Серія: Філософія, історія, соціологія, політологія. – Одеса, 2001. – № 4 (16). – С. 34.